

Gålsjö bruk [Y 48]

Detta är en värdebeskrivning som ska förklara och förtydliga värdena inom riksintresset.

Id: Y 48

Namn: Gålsjö bruk

Kommun: Sollefteå

Socken: Boteå

Huvudsaklig karaktärstyp: Bruksmiljö

Andra karaktärstyper: -

Utbredning och landskap: Området ligger i anslutning till väg 335 en dryg mil nordöst om Ångermanälven. Riksintresset omfattar den gamla bruksbebyggelsen runt Gålån, som rinner från Gålsjön, och sträcker sig längs med vägen till den gamla kyrkogården. Området ligger högt i landskapet och är omgivet av framför allt barrskog.

Dagens värdetext beslutad av RAÄ 1996:

Motivering:

Bruksmiljö med välbevarad 1700-talsprägel. Järntillverkningen upphörde år 1892.

Uttryck för riksintresset:

Herrgård från 1776, sex arbetarkaserner och härbren från 1700-talet. Dammar och timmerrännor.

Utdrag från RAÄ ordlista med landskaps- och miljötyper:

Bruksmiljö: För Sverige och Finland unik tidigindustriell samhällsbildning med produktionsanläggningar, energiförsörjningssystem (vattenfördämningar, träkolning), förvaringsbodar, transportsystem, kontor, bostäder, ägarens statusanläggningar, mer eller mindre tydligt präglade av brukssystemets ekonomiskpolitiskt privilegierade ställning, patriarkaliska organisation, de kvalificerade bruksarbetarnas traditionella yrkesstolthet och ibland hierarkiserande (ideal)plan. Bruken präglade särskilt skogsmiljöer i sitt omland, men upprätthöll vanligtvis en skarp formell gräns gentemot dessa.

Riksintressets värden:

- En renodlad bruksmiljö i avskilt läge, som är omgiven av skogsbygder.
- En välbevarad bebyggelse från 1700-talet och ett bebyggelsemönster som är karaktäristiskt för bruksmiljöer.

Riksintresset Gålsjö bruk är en kulturmiljö som berättar om järnbruksperioden, den första mer betydande industriella utvecklingen i Ångermanland. Gålsjö bruk har ett läge i landskapet som är mycket typiskt för de norrländska bruken, avskilt och omgivet av stora skogsområden. Lokaliseringen av bruken i länet under 1600- och 1700-talet styrdes helt av platsernas naturtillgångar i form av skog och forsande vatten.

Gålsjö bruk startade år 1707 och hade stångjärnsproduktion fram till år 1892. Till skillnad från flera tidigare anlagda bruk i Västernorrland var Gålsjö bruk redan från början tänkt att vara ett stångjärnsbruk utan masugn och tillverkning av tackjärn. Råvaran köptes i Stockholm och transporterades sjövägen till Ångermanland och bruket.

Bebyggelsen ligger uppdelad på båda sidor om Gålån, med herrgården och kyrkplatsen på västra sidan och smedsbostäderna på östra. De välbevarade byggnaderna tillsammans med det tydliga och välbevarade bebyggelsemönstret gör det lätt att förstå hur bruket var organiserat.

Så här syns riksintressets värden i landskapet:

Gålsjö bruk ligger i höjd med Boteå, en dryg mil öster om Ångermanälven. På vägen till bruket höjer sig landskapet gradvis och bebyggelse övergår i tät skog som öppnar upp runt Gålån där bruksbebyggelsen ligger. De flesta byggnaderna är skyddade som byggnadsminne, det vill säga särskilda skyddsföreskrifter ska se till att bevara deras karaktär och uttryck.

Byggnadsminnesförklaringen skyddar också marken runt omkring från att bebyggas ytterligare eller förändras utan länsstyrelsens tillstånd.

Spår från den forna produktionen

Gålån var navet i järnbrukets verksamhet. Det var ån som drev hammare och bälgar och tätt invid låg samtliga verksbyggnader. I dag står ett våghus kvar som symbol för den äldsta verksamheten på platsen. Av övriga verksbyggnader återstår endast rester från stenfundamenten. Men ett hus i närheten finns bevarat, det berättar om den forna verksamheten och den för bruken så viktiga invandringen av yrkesskickliga smeder och kolare, huvudsakligen från södra Belgien (Vallonien). Huset är en så kallad labbi, en mindre byggnad som låg i nära anslutning till smedjan och fungerade som tillfällig vilo- eller sovplats för smederna. Ordet labbi kommer från franskans l'abri som betyder skydd eller skydda, och infördes i svenskan av de hitflyttade vallonerna.

Övriga värdefulla lämningar för att förstå hur ån hade huvudrollen i bruksmiljön är de uppmurade kanterna längs ån, timmerrännorna och dammluckorna.

En tydlig bebyggelsestruktur

Trots att verksbyggnaderna närmast Gålån är försvunna sedan länge ges en bra bild av hur en bruksmiljö kunde se ut under 1700- och 1800-talet. Äldre kartmaterial visar att bebyggelsestrukturen har varit i stort sett densamma sedan 1700-talet. För att det fortsatt ska kunna gå att avläsa och uppleva riksintressets värden är det viktigt att värna om miljöns ålderdomliga bebyggelsestruktur.

Här visas ett tydligt och karaktäristiskt bebyggelsemönster med både herrgården/makten och smedsbostäderna/arbetskraften placerade nära arbetsplatsen, men samtidigt tydligt åtskilda. Uppdelningen blir extra märkbar eftersom Gålån rinner genom området och bebyggelsen ligger högre i förhållande till ån. Herrgårdens läge gjorde den därmed väl synlig både från arbetsplatsen och bostadskasernerna.

Smedsbostäderna ligger utmed den raka bruksgatan. Detta har blivit ett karaktäristiskt kännetecken för järnbruken och har påverkat idealplanen även för senare sågverkssamhällen. Mellan längorna och den branta kanten ned till ån är det i dag gräsmatta, men ursprungligen användes marken som odlingsmark för smedsfamiljerna.

Välbevarad bebyggelse

Bebyggelsen är en viktig värdebärare. Samtliga byggnader är väl underhållna och har ett välbevarat uttryck. Detta beror troligen till stor del på att de flesta är byggnadsminnesförklarade.

Herrgården uppfördes år 1776 och är en timrad byggnad i två våningar, klädd med ljus panel som är tänkt att få huset att se ut som en stenbyggnad. Intill herrgårdens mangårdsbyggnad ligger en flygel klädd i ljus träpanel. Smedsbostäderna är en rad likadana timrade längor i två våningar. De är klädda med röd locklistpanel och sadeltaken är täckta med brädor. Med undantag för herrgårdsbyggnaden med flygel är all bebyggelse målad i falurött, vilket skapar en enhetlig miljö.

De byggnader som hörde till brukets betydelsefulla jordbruk har till största delen försvunnit. Två härbren intill herrgården, en mindre ladugård och ett par uthus finns dock bevarade. De är viktiga för att kunna föreställa sig den ursprungligen tätare bebyggelsemiljön.

Förändringar och anpassningar

Äldre byggnader har byggts om och fått nya funktioner. Under åren har också nya byggnader uppförts. De nya byggnaderna har ett modernt uttryck som samspekar med den omgivande äldre bruksbebyggelsen.

År 1775 byggdes ett kapell så att de bruksanställda fick närmare till kyrkan. Kapellet brann ned år 1971 och på platsen står i dag ett högt träkors. Kyrkogården omgärdas av ett staket och ligger invid väg 335, som i dag skiljer av den före detta kyrkplatsen från den övriga bruksmiljön.

På 1990-talet byggdes ett nytt kapell på en äldre åttkantig tröskloge. Under samma tid uppfördes också en relativt utbredd byggnad i ett plan, som bland annat innehåller kök och matsal. Matsalsbyggnaden står där det tidigare har stått en ladugård och har ett uttryck som känns igen från det äldre jordbruket.

Intill smedsbostäderna finns en före detta ladugård med stall som byggdes om till möteslokaler i början av 1980-talet. Byggnaden är anpassad på ett sådant sätt att forståelsen för dess ursprungliga användning fortfarande är tydlig. Att bevara den äldre byggnaden har också bibehållit bebyggelsestrukturen som är så viktig för riksintresset. Ett annat exempel på bevarade byggnader med ny användning är de bägge härbren intill herrgården som har inretts som bostäder.

